

ІІІ. ЗБЕРЕЖЕННЯ ФОНДІВ

О.М.Гальченко

ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України

м. Київ

ЗАВДАННЯ КОНТРОЛЮ ТА АНАЛІЗУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФОНДІВ РУКОПИСНИХ КНИГ

Рукописні книги — це одне з найбільших національних багатств нашого народу. Адже вони не лише джерело знань з історії, культури, техніки, а й матеріальний об'єкт, що має, як правило, досить високу історико-художню цінність. Рукописна книга об'єднує в єдине ціле різні види матеріалу: шкіру, папір, пергамен, чорнило, тканину, фарби, нитки, метал тощо. Зібрані в певному порядку, оформлені художньо і наповнені відповідним текстом, вони складають те, що характеризує матеріальний об'єкт рукописних книг. Час та середовище по-різному впливають на матеріали, з яких зроблено книгу. З плином часу вони втрачають свої первісні фізичні властивості, а це призводить до пошкодження книги. Погані умови зберігання можуть привести до втрати її для науки та культури.

Цінність рукописних книг особливо зростає, якщо врахувати те, що з величезної кількості книг, створених людьми протягом століть, до нас дійшла лише незначна їх частина, яка завдяки самовідданим зусиллям багатьох поколінь бібліотекарів та бібліофілів пережила численні стихійні лиха, війни та революції.

Рукописна книга потребує дбайливого ставлення, оскільки її неповторність, індивідуальність не може бути поповнена у випадку її фізичної втрати.

Розглядаючи проблему забезпечення збереження рукописних книг, необхідно розвивати три чітко виражених напрями у діяльності відділу рукописів:

1. Профілактичні заходи:

— підтримання в сховищі оптимальних сприятливих умов режиму

зберігання, при яких зміни фізико-хімічних особливостей матеріалів, з яких складається книга, були б мінімальними;

– систематичний і комплексний контроль та аналіз фізичного стану рукописного фонду.

2. Дезинфекція, реставрація та консервація книг (виявлених під час перегляду фонду), що потребують негайного втручання реставраторів.

3. Створення страхового фонду і фонду використання на цінні рукописи, а також обов'язкове мікрофільмування рукописів, що підлягають реставрації.

З цією метою у відділі рукописів ЦНБ АН України розроблена схема перевірки та обліку фізичного стану рукописних книг (див. додаток), яка враховує досвід вітчизняних бібліотек та архівів. Вона включає елементи аналізу і характеристику ступеня пошкодження, але більш розгорнута і деталізована, ніж прийнята в архівах та відділах рукописів інших бібліотек.

Додаткові рубрики схеми дають змогу мати достовірні дані про необхідність конкретної роботи по забезпеченню фізичного збереження рукописних книг. Так, рубрика *Формат одиниці зберігання* містить не тільки дані про лінійні розміри рукопису (довжина, ширина, товщина), а й відомості про обсяг робіт по виготовленню типових та індивідуальних зразків футлярів, а в поєднанні з рубриками, що характеризують стан оправи, — і ступінь терміновості та конкретну форму футлярів. Окрім того, розміри рукописів дають можливість точніше спланувати обсяги робіт з реставрації та консервації матеріалів.

Рубрика *Час створення рукопису та оправи* характеризує тип і вид паперу, оправи, металевих прикрас, рисунків, мініатюр і може стати корисною не лише для археографічного обліку, а й для аналізу необхідних унікальних робіт фахівцями різних категорій. Вона дає матеріал для науково-дослідних робіт з фізико-хімічного складу, техніки та історії виготовлення паперу, чорнила, фарб, оправи.

Рубрика *Форма одиниці зберігання* характеризує форму, що збереглася: книга, свиток та ін., а рубрика *Особливості* — вказує, наприклад, на графічне наповнення рукопису: наявність карт, планів, креслень, нот, альбомів тощо і дає можливість виділити у фонді масиви рукописних матеріалів за зовнішніми ознаками, що полегшить їх вивчення у майбутньому.

Велика деталізація дає змогу контролювати процес природного старіння і руйнування матеріальної основи документа та його відповідність ГОСТам.

Так, у рубриці *Аркуші* виділена і деталізована підрубрика *Збереження аркушів*, у якій наводиться перелік пошкоджень і руйнувань, що найчастіше зустрічаються, наприклад, згасання тексту, втрата частин аркуша, кислотність чорнил, деформація аркуша, ураження грибами тощо.

Рубрика *Зовнішнє оформлення рукопису*, яка в «Аркуші звірки наявності та стану архівного фонду» ДБЛ (РДБ) (Державна бібліотека СРСР ім В.І.Леніна, тепер — Російська державна бібліотека) зовсім не розкрита, подана у розгорнутому вигляді, що дає змогу дістати уявлення не лише про зовнішній вигляд рукопису (наявність чи відсутність оправи), а й оцінити характер оправи, її стан, матеріал, необхідність реставрації її художнього оформлення. Особлива увага приділяється складовим частинам оправи (дошки, покриття, металеві елементи, каптал, застібки, зав'язки) і ступеню їх фізичного збереження, оскільки відсутність хоча б одного з них має принципове значення для збереження рукописних книг, зокрема, раритетних.

Спеціально вводиться підрубрика, що вказує на наявність чистих аркушів у рукописах, які можна використати з науково-дослідною та реставраційною метою.

Наявність такої детальної схеми дає змогу всебічно, не витрачаючи зайвого часу на огляд книги, оцінити саме ступінь фізичного збереження рукописів, вибірково підходити до реставраційних робіт, маючи повну і реальну картину стану фонду, розробити план проведення реставраційних заходів з урахуванням категорії та видів необхідних робіт, а також орієнтувати на перспективу діяльність відділу реставрації. При цьому враховується, що поверхова оцінка фізичного збереження, що, звичайно, застосовується в архівосховищах, часто потребує набагато більше часу для додаткового аналізу і роботи над визначенням ступеня пошкодження рукописів, відбираючи їх для консервації та реставрації.

Схема заповнюється за допомогою умовних позначень: літерних, цифрових та графічних. Літерні позначення служать для визначення понять, які не потребують розкриття ступеню пошкодження; наприклад, у рубриці *Особливості типу одиниці зберігання* за допомогою літер позначають графічні особливості одиниці зберігання — карти, ноти, друкований текст тощо. Римські цифри вказують приблизну кількість аркушів, що потребують реставрації (розрізняючи вид руйнувань): I — окремі аркуші рукопису потребують реставрації; II — майже половину аркушів необхідно реставрувати; III — весь рукопис вимагає реставрації. Ставляться вони після арабської цифри, що вказує на ступінь руйнування рукопису чи оправи. Арабськими цифрами 1, 2, 3 позначають ступінь

змін, що відбулися (від незначних до досить сильних). Хрестиками позначають ті заходи, які необхідно провести для збереження рукопису як матеріального об'єкта. Червоний хрестик вказує на те, що реставраційні роботи слід проводити негайно.

Велике значення має те, що схема одночасно дає матеріал для створення допоміжних картотек, які використовуються з науково-дослідною метою: вивчення паперу, оправи та оформлення рукописів.

Схема може бути використана і для опису фізичного стану інкунабулів та інших стародруків.

Доцільно вже при надходженні до відділу нових рукописів почати робити помітки в схемі про ступінь їх збереження, що дасть змогу при першій їх звірці зробити висновок про вплив на них кліматичних умов архівосховища (вологості та температури), що відіграють домінуючу роль у справі збереження документальних матеріалів.

Додаток

Аркуш перевірки наявності та обліку фізичного стану рукописних книг

1. Номер одиниці зберігання.
2. Належність до розряду найцінніших.
3. Час створення: рукопису / оправи.
4. Обмеження для видачі (у випадку поганого збереження).
5. Форма одиниці зберігання: кодекс / свиток.
6. Збереженість: повна / уривок / фрагмент.
7. Особливості типу одиниці зберігання: наявність друкованого тексту / нотні рукописи / вирізки з журналів та газет / дагеротип або фото / фотокопії / карти, плани, креслення / альбоми.
8. Формат одиниці зберігання (для футлярів).
9. Матеріал: папірус / береста / пергамен / папір / тканина.
10. Аркуші:
  - 10.1. Кількість аркушів в одиниці зберігання.
  - 10.2. Розбіжності в нумерації: не вистачає арк. / зайві арк.
  - 10.3. Чисті аркуші.
  - 10.4. Збереження аркушів та тексту: зміна кольору матеріальної основи документа / згасання тексту / олівець (необхідно закріпити //

закріплений) / лисячі плями / кисле чорнило (коричневий ореол навколо літер // випадання частин тексту // простір, зайнятий текстом, набув інтенсивного коричневого кольору) / арк. зцементовані / затікання / сліди життєдіяльності комах або гризунів / уражені грибами (пігментовані // зруйновані) / ветхий папір (матеріальна основа) / втрати частин аркуша (вирвані, вирізані, відірвані частини) / забруднення, плями / деформація аркуша / розриви (біля корінця // на полях // по тексту).

10.5. Стан блоку: з блоку випадають окремі аркуші або зшитки / блок розпадається на окремі зшитки.

11. Художнє оформлення рукопису:

11.1. Вид: мініатюри / заставки / кінцівки / ініціали / зображення (на полях // у тексті) / форта / гравюра.

11.2. Фізичний стан: зміна кольору фарб / часткове осипання шару фарб / окислення зображень, виконаних чорнилом.

12. Зовнішнє оформлення рукопису: без оправи / з оправою (суцільнокрита // складна) / з окладом.

13. Фізичний стан :

13.1. Оправи взагалі: сліди грибів на оправі / руйнування комахами / деформована.

13.2. Кришок: відсутність кришок / тріснуті або розірвані / розшаровані / відірвані, але є / втрати частини поверхні кришок

13.3. Покриття: потерте / обгоріле / порізане / втрати частин / потребує жирування.

13.4. Функціональних елементів (застібки / зав'язки / жуки / наріжники / середники / інші види), якщо вони є. При відсутності останніх рубрика не заповнюється.

13.5. Тиснення (стан збереження).

14. Екслібрис.

15. Попередні реставрації (рік чи століття).

16. Заходи по збереженню рукописів, що необхідно провести: дезинсекція / дезинфекція (аркушів // оправи) / відновлення тексту / нейтралізація кислотності паперу / розпрямлення (паперу // пергамену) / реставрація (матеріальної основи рукопису // закріплення фарб // оправи) / жирування оправи / страховий фонд / фонд використання.